

Тетяна Терещенко

РІВЕНЬ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В 1943–1950 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ЦЕНТРАЛЬНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ)

Стаття присвячена аналізу матеріального становища сільського населення центральних областей України в роки відбудови економіки. Розглянуто вплив різних факторів на матеріальне становище селян, а також джерела їхніх прибутків.

Ключові слова: соціально-побутова сфера села, селяни, колгоспники, період відбудови, побут, добробут.

Рівень життя населення – надзвичайно складна соціально-економічна категорія, яка містить безліч різнопланових показників, що так чи інакше характеризують матеріальний добробут, соціальне середовище, умови проживання та інші важливі аспекти людського життя. Дослідження проблем соціально-економічного розвитку сільського населення в різні історичні періоди є надзвичайно актуальним, оскільки саме селянство є природною основою формування трудового потенціалу, носієм самобутніх матеріальних, культурних, моральних надбань і традицій нашого народу.

Суперечливі процеси розвитку аграрного сектора України та соціально-побутової сфери села в 1943–1950 рр. і, зокрема, проблема якості життя українського колгоспного селянства в означений період із нових методологічних позицій проаналізовано у відповідних розділах другого тому фундаментальної колективної праці «Історія селянства України» [4], колективній монографії «Економічна історія України» [3], колективній монографії «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)» [9; 10]. Окремі особливості повсякденного життя українських селян у досліджуваний період, причини невисокого рівня життя сільського населення України цього періоду розглядають О. Перехрест [7], Л. Ковпак [5], І. Рибак [10]. Метою публікації є вивчення чинників, які визначали матеріальне становище сільського населення Центральної України в період відбудови економіки в 1943–1950 рр.

У 1943–1945 рр. в умовах триваючої війни матеріальне становище селян було надзвичайно важким. Воно зумовлювалося не лише втратами, викликаними війною та окупацією, а й наслідком скорочення фондів споживання в колгоспах і різкого зменшення оплати праці колгоспників. Пояснювалося таке становище низкою причин. Збільшилися норми обов'язкових поставок колгоспами державі сільськогосподарської продукції за умов суттєвого зменшення урожайності й поголів'я худоби, а також видатки колгоспів за розрахунками з державою за всіма видами постановок і позик; значна частка прибутків колгоспів йшла на відбудову зруйнованого під час окупації господарства; збільшилися витрати колгоспів, що йшли на поповнення різноманітних фондів. Зростання прибутків колгоспів гальмувалося також низькими заготівельними цінами на сільськогосподарську продукцію. У середньому грошові прибутки колгоспів України в 1945 р. становили лише 56,5% від рівня 1940 р. Усе це зменшувало відсоток відрахування коштів на оплату трудодня під час розподілу прибутків колгоспників. Оплата праці колгоспника в центральних областях України не відрізнялася від загальноукраїнського рівня й була нижчою, ніж до війни. Так, у 1944 р. середня оплата трудодня на Київщині становила 1,1 кг зерна і 0,72 крб. грошима, а частина колгоспів зовсім не здійснювала грошової або натуральної оплати праці колгоспників. Питома вага прибутків за працю у колгоспі в сукупному доході сім'ї колгоспника становила загалом не більше 20,3% грошових доходів і 37,7% доходу зернових. Це значною мірою підривало матеріальну зацікавленість колгоспників у результатах своєї праці в колгоспі. Селяни отримували принаймні у 2–3 рази менше продуктів за трудоднями, ніж робітники і службовці за картками, тому були кровно зацікавлені в розвитку присадибного господарства. Прагнення ж селян усіма засобами збільшити свої присадибні ділянки відповідно до постанови ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 травня 1939 р. «Про заходи по охороні громадських земель колгоспів від розбазарювання» трактувалося владою як розбазарювання, розкрадання колгоспної

землі. За відомостями, отриманими з низки районів Київської, Кіровоградської, Полтавської, Дніпропетровської областей, у такий спосіб було «розбазарено» 649,1 тис. га. Тому вилучення земельних надлишків стало для радянської влади на завершальному етапі війни актуальним завданням. Органи Наркомзему і Держконтролю УРСР провели спеціальні ревізії в колгоспах. На середину 1945 р. перевірки з обмірами земельних наділів та приведенням розмірів присадибних ділянок селян до норм, передбачених Статутом сільськогосподарської артілі відбулися в Полтавській області в усіх 2459 колгоспах, у Київській – у 1932 колгоспах із 2349, у Кіровоградській – у 1592 колгоспах із 1718, у Дніпропетровській – у 1338 колгоспах із 1682 [11, арк. 10; 12, арк. 18; 2, арк. 10–11].

Виступаючи за «впорядкування землекористування» селянськими дворами, держава виходила не тільки і не стільки з необхідності збереження громадських земель колгоспів. Адже йшлося про повернення колгоспам усього декількох гектарів земельних угідь, тоді як вони мали у своєму розпорядженні сотні гектарів, які, до того ж, часто не використовувалися повною мірою. Перевищення розмірів присадибних ділянок заборонялося насамперед тому, що це порушувало співвідношення між працею на громадській і особистій землі, а в період сільськогосподарських робіт відволікало робочу силу з колективного господарства. У 1944–1945 рр. посіви на присадибних ділянках колгоспників значно перевищили довоєнні розміри. У завершальний період війни особисте господарство стало для колгоспників основним, адже громадське господарство не задовольняло потреби селян і не компенсувало трудові затрати.

Залежність селянина від підсобного господарства посилювала його зв'язок із ринком. Особисте господарство давало картоплю, овочі, молоко, м'ясо, яйця, але не могло забезпечити повністю потребу у хлібі. Доводилося йти на базар ще й тому, щоб отримати гроші для сплати грошового податку. При цьому варто зазначити, що в 1944–1945 рр. ціни на колгоспному ринку порівняно з 1940 р., значно зросли, але купівельна спроможність карбованця падала, продавати товари було невигідно. У цій ситуації колгоспники віддавали перевагу продуктообміну. До всього цього додавалися проблеми та труднощі, пов'язані з побутовим обслуговуванням сільського населення. В умовах війни воно фактично було згорнуто. Кустарі-одиначки, які працювали в деяких селах, не могли задовольнити величезний попит на побутові послуги сільських жителів. За цих умов вирішення проблеми побутового обслуговування значною мірою залежало від відновлення роботи промислових комбінатів системи Наркомату місцевої промисловості УРСР та підприємств і майстерень промислової та інвалідської кооперації, підпорядкованих Укооппромраді та Укоопінраді. Вже на кінець 1945 р. у Київській області функціонували 50 промислових комбінатів із 378 майстернями та цехами, у першій половині 1946 р. у Дніпропетровській області – відповідно 40 із 346, у Кіровоградській – 30 із 261, у Полтавській – 30 промислових комбінатів із 314 майстернями та цехами. Вони виробляли різноманітні товари широкого вжитку та надавали послуги населенню [15, арк. 7; 14, арк. 4–5].

Однак загалом це суттєво не позначилося на рівні побутового обслуговування селян. По-перше, обсяги наданих послуг були ще незначними і набагато меншими, ніж у довоєнний період. Так, якщо в 1940 р. промкомбінати Київщини випустили валової продукції та надали послуг населенню на суму 73 689 тис. крб., то за 1943 р. – по лютий 1945 р. включно – лише на 20 418 тис. крб. У Дніпропетровській області ці показники за той же період становили відповідно 20 479 тис. крб. і 11 411 тис. крб., Полтавській – відповідно 15 267 тис. крб. і 9927 тис. крб., Кіровоградській у 1940 р. – 8879 тис. крб. і за 1944 р. – лютий 1945 р. – 2389 крб. [13, арк. 75 зв.]. По-друге, згадані промкомбінати розташовувалися переважно в районних центрах і селяни часто не мали можливості, часу і транспорту, щоб скористатися їхніми послугами. За цих умов сільським жителям не залишалось нічого іншого, як перейти на побутове самообслуговування. У домашніх умовах, використовуючи підручні засоби вони пряли, ткали полотно, вичиняли шкіру, виготовляли та ремонтували одяг, взуття тощо. Відсутність торгівельного та побутового обслуговування створювала для мешканців сіл неймовірно труднощі в повсякденному житті.

Після завершення війни матеріальне становище селянства центральних областей України залишалось важким. У повсякденному побуті постійно відчувалася нестача найнеобхіднішого. Аналізуючи причини невисокого рівня життя населення України в повоєнний час, слід звернути увагу на те, що головними з них були не лише наслідки війни, а й існування адміністративно-командної системи, яка, формуючи державний бюджет, перерозподіляла кошти передовсім на користь важкої промисловості та військових програм, нехтуючи соціальними потребами, поліпшенням добробуту народу, виробництвом товарів широкого споживання. Добробут, по суті,

штучно підтримувався на дуже низькому рівні, аби лише не спровокувати вибуху соціального невдоволення.

Після війни колгоспи були економічно ослаблені, оплата праці в них була чисто символічною (як тоді говорили селяни: працюємо просто «за палички»). Кількість грошей і продуктів, що виділяли для оплати праці колгоспників, в областях істотно відрізнялася. Існувала й велика розбіжність усередині областей і районів. Це було прямо пов'язано з заготівельною політикою держави. Більше того, передові колгоспи після виконання державних планів отримували підвищені податкові завдання, що призводило до зубожіння і цих господарств, а значить позначалось і на становищі селян. Тобто оплата праці колгоспників не була пов'язана з кінцевими результатами діяльності окремого колгоспу.

Загалом у центральних областях України після війни сума для оплати праці колгоспників була нижчою, ніж у довоєнний період. Якщо в 1940 р. на грошову оплату трудодня тут витрачено 47,9 % загального прибутку колгоспів, то в 1950 р. – 38,4 %. Інтенсивна колгоспна праця з року в рік усе більше знецінювалася, її оплата ставала формальною. У цих умовах селяни змушені були розвивати своє особисте господарство, яке після війни виявилось для них основним джерелом існування [18, арк. 151–152].

У 1946 р. скасовано воєнний податок, але діяв сільськогосподарський податок, який у 1948 р. був значно збільшений. Для того, щоб зменшити податок, колгоспники скорочували поголів'я худоби, вирубували фруктові дерева, займали присадибні ділянки менш прибутковими (з точки зору оподаткування) культурами [6, с. 227, 210].

Окрім сільськогосподарського податку, колгоспний двір щорічно виплачував платежі з самообкладання, податок на неодружених і малосімейних. У більшості колгоспів ці платежі набагато перевищували грошову частину прибутків сімей колгоспників від громадського господарства. На жаль, ми не маємо даних про сукупний грошовий прибуток і грошові витрати колгоспної сім'ї за роками всієї п'ятирічки, однак зіставлення натуральних і грошових надходжень із податками, а також мінімальними витратами переконує в тому, що особливих можливостей для маневру селяни не мали [6, с. 128].

Грошова частини бюджету сім'ї колгоспника центральних областей України, що, як і в усій республіці, у 1946 р. складалася на 2% з грошей, отриманих за роботу в колгоспі за трудоднями і додаткової оплати праці, на 11% – за роботу в державних і кооперативних організаціях, включаючи МТС, на 8% – від пенсій, на 65% – з грошей, одержаних від здачі та продажу худоби, птиці, продукції сільського господарства та полювання, на 14 % з інших джерел, як-от виконання кустарно-ремісничих робіт, надання допомоги окремим особам – односельчанам, знайомим. Ключову роль у грошовому бюджеті колгоспної сім'ї відігравали прибутки від реалізації продуктів особистого присадибного господарства. Багато сімей колгоспників були пов'язані єдиним бюджетом із родичами, що тимчасово проживали в несільській місцевості [17, арк. 34].

Ціною величезних зусиль знесилене роботою, напівголодним існуванням село продовжувало виконувати в післявоєнний період плани державних хлібозаготівель, норми яких були економічно необґрунтованими. Лише з весни до жовтня 1946 р. в Україні було прийнято більше десяти постанов, що стосувалися хлібозаготівель. У них затримка здачі хліба державі оголошувалася злочином. Нормою життя стало застосування адміністративних і судових заходів. Широко використовували при цьому 58 статтю Карного кодексу, під яку можна було підвести будь-який злочин: від «саботажу» хлібозаготівель до «злочинного» збирання в полі колосків людьми, які пухли від голоду. Уже навесні 1946 р. у ряді районів України почалися серйозні продовольчі ускладнення, насувався голод. Причини голоду 1946–1947 рр. слід шукати не лише в обмеженості матеріально-технічних ресурсів сільського господарства чи в несприятливих погодних умовах, а й, передовсім, у стані економічних відносин і соціальних умов на селі. Серед багатьох причин виникнення голоду визначальною була сталінська політика хлібозаготівель. 27 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили постанову «Про економію і витрачання хліба в Україні», згідно з якою було визнано за необхідне зменшити витрати державних хлібних ресурсів, звузити і до того обмежений контингент сільських жителів, які користувалися державною допомогою, зокрема, працівників шкіл і клубів, медичних установ, зняти з пайкового забезпечення хлібом у містах і робітничих селищах частину непрацюючих дорослих утриманців та урізати норми видачі хліба за картками. Для економії хліба було знято з державного постачання робітників і службовців радгоспів. У ході виконання цієї постанови лише в районах Полтавської області до 20 листопада 1946 р. було знято з оплати трудоднів 4826 осіб, відібрано

в колгоспників, робітників і службовців 47 015 га землі, а також майна, худоби, грошей на суму 1 565 333 крб. [1, с. 9].

Партійні та радянські органи примушували голів колгоспів брати додаткові підвищені зобов'язання з поставок хліба державі. Не всі мовчки погоджувалися з цим. «Як ми будемо брати зобов'язання про дострокове виконання плану хлібоздачі, коли не маємо хліба», – заявив у бесіді з представником райкому партії голова колгоспу «Червоний прапор» с. Хайнівка Олександрівського району Кіровоградської області Назаренко. У відповідь на це райком партії вдався до скрупульозної перевірки діяльності цього голови колгоспу.

Загроза невиконання завдань та тиск центру штовхали обласні владні структури на репресивні заходи щодо працівників районної ланки. Голову колгоспу ім. XII партз'їзду Дніпропетровського району Д. Марченка було притягнуто до судової відповідальності за видачу колгоспниками в рахунок авансу на трудовні й витрати на внутрішньогосподарські потреби 30 ц зерна, а також «розбазарювання» хліба через дозвіл дітям колгоспників збирати колоски і «допущення» таким чином «великих втрат врожаю» [1, с. 10]. Одне з останніх місць у республіці за виконанням плану хлібоздачі посідали в жовтні 1947 р. колгоспи Кіровоградської області й особливо Компаніївський, Аджарський, Червонокам'янський, Новогеоргієвський, Новгородківський, Волинський, Петровський райони. У колгоспах області 40% працездатних селян не виходили на роботу через фізичну слабкість унаслідок голоду [16, арк. 2].

Про трагічну ситуацію, яка склалася в селах центральних областей України, свідчили численні листи сільських трудівників із проханням про допомогу, спрямовані в республіканські й союзні органи влади, особисто М. Хрущову і Й. Сталіну. Цензура МДБ УРСР у процесі перегляду поштової кореспонденції лише у квітні-травні 1946 р. виявила тисячі листів від цивільного населення зі скаргами на продовольчі труднощі, опухання та смертність від голоду. У Київській області було виявлено 3557 скарг, Кіровоградській – 2815, у Полтавській – 1600 скарг. Житель с. Шубівка Кагарлицького району Київської області Сіроштан писав: «У нашому селі стан жахливий. Люди голодують. Є багато опухлих від голоду. Нема ні хліба, ні картоплі». Мешканець с. Подобна Маньківського району Пороховський у листі від 5 квітня 1946 р. повідомляв: «Працюю у колгоспі, тепер проходить посівна кампанія. На полі готують їжу для тих, у кого дома нічого немає. Починається голод, люди помирають з голоду» [1, с. 27]. В інших листах автори повідомляють про те що вони потребують хліба та інших продуктів, тому що на вироблені трудовні в колгоспі їм не видано належної норми хліба. В. Ф. Ситник з с. Завадівка Кіровоградського району в листі від 21 квітня 1946 р. скаржився: «Працювали цілий рік, заробили багато трудовнів, залишилися на весну напівроздягнені, без шматка хліба, не знаю, як далі жити, доведеться пропадати від голоду» [1, с. 29–30]. У наступні місяці кількість таких нарікань тільки зростала. Так, житель с. Березна Володарського району Київської області Цимбалюк у листі від 12 липня 1946 р. пише: «Хліба, мабуть, не дадуть, бо все засохло і згоріло, як на полі, так і на городі. Хліба немає, картоплі немає і, мабуть, не буде. Люди працюють, а хліба не дають. Краще здохнути і не бачити голоду, ніж жити і голодувати. Передбачається 1933 рік». Житель с. Германовка (нова назва села – Красне) Обухівського району Київської області Х. Ковтун у листі від 14 липня 1946 р. писав: «Урожай поганий, все вигоріло. З колгоспу нічого не отримали. Багато хто і тепер не бачить хліба. Помирати від голоду не хочеться. Буде так, як було у 1933 році». Жителька с. Антонівка Букського району Н. Е. Мельник у листі від 10 липня 1946 р. повідомляла: «Урожай поганий, все згоріло. Хліба, картоплі немає. У минулому році бідували і у цьому будемо мучитися. Життя важке. Люди втрачають розум. Вже три жінки втратили глузд». Жителька с. Глибочок Тальнівського району Загородня у листі від 19.07.1946 р. пише: «У нас велика посуха, все згоріло, не знаю, як доведеться жити далі. У нашому селі люди дуже худі, а у інших – навіть попухли. Багато хто тікає, настав 1933 рік» [1, с. 82].

Рятуючись від голоду, багато сільських мешканців цілими сім'ями самовільно залишали колгоспи й подавалися до міст у пошуках будь-якої роботи, виїздили в західні області України. Так, згідно з інформацією Львівського обкому партії до ЦК КП(б)У, влітку 1946 р. значно збільшився наплив колгоспників у райони Львівської області зі східних та центральних областей України, особливо Дніпропетровської, Полтавської. Прибулі особи зазвичай мали на руках видані правліннями колгоспів документи, які засвідчували, що вони є колгоспниками. Прибулі в села Львівської області колгоспники купували за гроші або обмінювали на одяг хліб, крупи, картоплю, інші продукти і, пробувши 2–3 місяці, поверталися назад до місця проживання [1, с. 31].

Особливо посилювався самовільний відхід селян із сіл узимку та навесні 1947 р., у найгоłodніший період. Чимало селян, не залишаючи місць проживання, кидали роботу в колгоспах

і працевлаштовувалися на підприємства та в установи, де гарантувалася карткова система забезпечення продовольством. Це явище було настільки масовим, що в березні 1947 р. з цього приводу на місця направлено директивний лист, у якому керівникам підприємств, установ і організацій заборонялося брати на роботу колгоспників, які не мали відповідних письмових дозволів правлінь колгоспів.

У наступні роки п'ятирічки державна аграрна політика залишилась без змін: повним ходом провадилися грабіжницькі хлібозаготівлі, зберігалася по суті, податкова форма заготівлі іншої сільськогосподарської продукції, коли заготівельні ціни на неї не покривали собівартості; вилучалися кошти із села на потреби промисловості; зберігалися фактично неоплачувана праця колгоспників у громадському секторі, посилювався податковий тиск на присадибні господарства.

У грудні 1947 р. було відмінено карткову систему та проведено грошову реформу. Механізм зниження цін базувався на вилученні державою продукції сільського господарства за низькими заготівельними цінами через систему обов'язкових поставок із колгоспів і особистих господарств громадян, а продавалася вона за відносно високими роздрібними цінами. Реформа призвела до зменшення майже як удвічі цін на основні сільгоспродукти, що не покривало витрат на їх виробництво. І кожне наступне зниження державних роздрібних цін відповідно знижувало ціни на колгоспних ринках. Таким чином, «ножиці» між регулярним зниженням ринкових цін і настільки ж регулярним підвищенням грошових податків (механізм, штучно створений державою) призводили до того, що обсяги продажу продуктів, вироблених в особистих господарствах, з року в рік зростали. Тобто, зниження цін проводилося цілком за рахунок села, перенапруження сил колгоспників і мало наслідком погіршення їхнього матеріального стану.

Прикладом недосконалості системи матеріального заохочення сільських трудівників, а також адміністрування, порушення «соціалістичної законності» можуть вважатися указ Президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 р. «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільськогосподарському виробництві та ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» й постанова Ради міністрів СРСР про порядок його застосування. Вони надавали право колгоспникам вирішувати на колгоспних зборах питання про виселення за межі України осіб, які в господарствах не працювали або не виробляли обов'язкового мінімуму трудоднів. Невиконання мінімуму трудоднів каралося засланням на термін до 8 років [16, арк. 23]. Лише за період від 2 червня 1948 р. до 15 вересня 1948 р. в Україні компартійними та владними структурами проведено понад 10 тис. колгоспних зборів з питань зміцнення трудової дисципліни й організації праці з застосуванням заходів, передбачених указом від 2 червня 1948 р. Збори колгоспників було проведено у 536 з 1633 колгоспів Дніпропетровської області, у 804 з 1724 колгоспів Кіровоградської, у 455 з 2344 колгоспів Київської, у 917 колгоспах Полтавської області. Виселено за рішенням колгоспних зборів 676 осіб у Дніпропетровській області, 867 – у Київській, 429 – у Кіровоградській, 228 – у Полтавській [17, с. 71].

Проводячи колгоспні збори, місцеві керівники запрошували на них представників районної номенклатури, працівників МВС, доводячи відданість політичній системі. У багатьох колгоспах збори з обговорення указу відбулися не так, як це планувала місцева й республіканська влада. Колгоспники під час голосування утримувалися або навіть голосували проти виселення односельчан, заміняли виселення попередженнями. Траплялися, щоправда, випадки і зведення особистих рахунків, і пошуки «цапів відбувайлів».

Місцева влада рапортувала центру про викликану постановою «нечувану трудову активність» колгоспників. Люди, боячись потрапити до «чорного списку», негайно виходили на роботи. Прагнучи уникнути репресій, на колгоспну роботу виходили навіть інваліди й підлітки. У ряді колгоспів місцеве керівництво виявилось просто невідготовленим до такої активності своїх колгоспників, у результаті багатьох із них навіть не змогли забезпечити роботою. Однак, насправді, каральні заходи не призвели до зміцнення трудової дисципліни, не змогли придушити селянський опір системі безкоштовного використання трудових ресурсів села. Влада змушена була помалу згортати карну практику [17, арк. 43]. Поступово цей указ через його очевидну абсурдність, примітивність, нагальну потребу пошуку інших засобів стимулювання до праці перестав застосовуватися.

Застосовані наприкінці 1940-х рр. урядом репресивні заходи щодо зміцнення колгоспно-радгоспного ладу тільки пришвидшили кризу в сільському господарстві. Основа сільського господарства України – виробництво зерна – перебувало у стані стагнації. Якщо в 1913 р. в Україні вирощувалося 23 157 тис. т зернових, то 1950 р. – 20 448 тис. т (середньорічний збір зерно-

вих у 1946–1950 рр. становив 16 908 тис. т). При цьому пересічно за 1946–1950 рр. держава за обов'язковими поставками викачувала з села щороку 7728 тис. т зерна. Ураховуючи, що на душу населення в 1950 р. припадало 554 кг, то на потреби селян, включаючи насіннєвий фонд, фуражне зерно, страхові фонди й видачу на трудовні, залишалося ледве 255 кг. Це напівголодний мінімум. Адже для задовільного забезпечення раціональних потреб людини потрібно було не менше 1000 кг зерна на душу. За висловом українського дослідника В. В. Калініченка, над українським селом у повоєнні роки постійно нависала примара голоду.

Найбільша частина грошового прибутку селянської сім'ї йшла на харчування. Висока питома вага затрат на харчування, тобто на підтримання фізіологічної діяльності організму, спричинила ситуацію, за якої про інші потреби й запити (одяг, взуття, будівництво і ремонт житла, предмети домашнього вжитку), не кажучи вже про культурні (придбання книг, передплата журналів, газет, відвідування кіно), особливо в голодних 1946–1947 рр. не могло йтися. Рівень споживання дещо збільшився лише в 1950 р., однак, потреби колгоспної сім'ї внаслідок обмеженості бюджету та браку товарів на ринку задовольнялися далеко не повністю.

Отже, неефективність системи планування й управління, відсутність матеріальних стимулів і примусовий характер праці, обмеження прав призвели до відчуження селянина від землі та результатів його праці. Аграрна політика радянської держави повоєнних років (і не лише повоєнних) була антиселянською, спрямованою на викорінення товарно-грошових відносин, носіями яких було селянство. Вона призвела до голоду на селі, знелюднення села і врешті-решт стала однією з основних причин економічної кризи, яку переживало тодішнє суспільство.

Список використаних джерел та літератури:

1. Голод в Україні 1946–1947 : Документи і матеріали / уп. О. М. Веселова, ред. кол. В. А. Смолій. – К. ; Нью-Йорк : Видавництво М.П. Коць, 1996. – 375 с.
2. Державний архів Кіровоградської області, ф. р – 2860, оп. 1, спр. 70, 258 арк.
3. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження : в 2-х тт. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.
4. Історія селянства України : в 2-х тт. / Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2006. – Т. 2. – 653 с.
5. Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.) / Л. В. Ковпак. – К., 2003. – 250 с.
6. Марьяхин Г. Л. Очерки истории налогов с населения в СССР / Г.Л. Марьяхин. – М. : Финансы, 1964. – 252 с.
7. Перехрест О. Г. Українське село в 1941–1945 рр. : економічне та соціальне становище / О. Г. Перехрест. – Черкаси, 2011. – 668 с.
8. Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко : у 3-х ч. – К., 2010. – Ч. 1–2. – 351 с.
9. Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко : у 3-х ч. – К., 2010. – Ч. 3. – 336 с.
10. Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921–1991 рр. / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2000. – 304 с.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), ф. 27, оп. 17, спр. 3334, 239 арк.
12. ЦДАВО України, ф. 27, оп. 17, спр. 6316, 39 арк.
13. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 76, спр. 152, 131 арк.
14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 76, спр. 206, 157 арк.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 76, спр. 210, 33 арк.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 80, спр. 784, 28 арк.
17. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 5468, 71 арк.
18. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 1443, 319 арк.

Стаття надійшла до редколегії 28.01.2016.

Татьяна Терещенко

МАТЕРИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ СЕЛЬСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНЫХ ОБЛАСТЕЙ УКРАИНЫ В 1943–1950 ГГ.

Статья посвящена отдельным аспектам материального положения сельского населения центральных областей Украины в период восстановления экономики. В ней рассмот-

рено влияние различных факторов на материальное положение крестьян, а также источники их доходов.

Ключевые слова: социально-бытовая сфера села, крестьяне, колхозники, период восстановления, быт, благополучие.

Tetyana Tereshchenko

STANDARD OF LIVING OF RURAL POPULATION CENTRAL AREAS OF UKRAINE (YEARS 1943–1950)

The article analyzes the material position of the rural population of the central areas of Ukraine during the period of re-establishment of the economy (1943–1950) on the basis of numerous literature and unpublished sources. The influence of different factors on the financial position of the villagers and the main sources of income were investigated. Its results gave the author an opportunity to make a general conclusion, that the chief causes of the Central Ukraine village social sphere low level development at the reconstruction period were not only the consequences of war, but also the existence of the administrative-command system which, while forming state budget, would re-distribute the funds for the profit of heavy industry, neglecting village natives' social needs as well as folk welfare improvement.

Key words: *the village social sphere, the village natives, the country renewal and development process, the reconstruction period, the social-living network, the folk welfare improvement.*